

Antonio Scurati, *De tijd van ons leven*¹

vertaling: Mara Baldi en Marietta de Jongh

Op acht januari van het jaar negentienhonderdvierendertig zegt Leone Ginzburg 'nee'. Nog geen vijftig jaar oud is hij, maar door 'nee' te zeggen slaat hij de weg in naar zijn eigen einde. Hoewel hij slechts een pen in de hand houdt, zet hij die eerste, uiterste stap met de krachtige en vastbesloten elegantie van een schermer, de hand in derde basispositie, het wapen recht vooruit.

'Hooggeleerde professor, ik ontvang het rondschrijven van de Rector Magnificus, gedateerd 3 januari, waarin hij mij noodt om in de ochtend van de 9e van deze maand te 11 ure de eed af te leggen met de formule zoals vastgelegd in de hervormingswet van het hoger onderwijs. Zoals U wel weet, heb ik er enige tijd geleden van afgezien een universitaire carrière te doorlopen en heb de wens dat aan mijn belangeloos onderwijs geen voorwaarden worden gesteld, tenzij van technische of wetenschappelijke aard. Dientengevolge ben ik niet genegen de eed af te leggen.'

De piepjonge privaatdocent Russische letterkunde houdt slechts een pen in zijn hand; die hanteert hij waarschijnlijk zittend en toch staat hij op tegen de symbolen van de dood, de dekking hoog, de tegenaanvalspositie constant. Ginzburg noteert slechts enkele zinnen op het vel papier, geen romantisch wapengekletter, geen dramatische scène: slechts de puurheid van een teken in de ijle lucht, een teken dat altijd het ideaal zou blijven, hem ingegeven door naaste en levende leermeesters. Toch is de kleine werkkamer van waaruit hij deze luttele woorden richt tot Ferdinando Neri – hoofd van de Letterenfakulteit en zijn scriptiebegeleider – ook vervuld van echo's van andere leermeesters, ver en verloren, mannen die hun bestaan bezegelden door zich met een scheermes een ader open te snijden. Op het moment dat Ginzburg zijn 'nee' tegen het fascisme schrijft, weerklinken in zijn werkkamer historische zinnen, daar vanuit verre werelden aangeland. Ik ben niet genegen de eed af te leggen. Eergevoel is weloverwogen weigeren. Eergevoel is gehoorzamen zonder zich te verlagen. Eergevoel is het doorvoelen van de schoonheid van het leven.

Hoe het ook zij, wapengekletter of niet, op het moment dat Ginzburg zijn pen neerlegt is het zwaard gebroken. Met deze weigering breekt hij zijn eigen veelbelovende carrière en in zekere zin zijn leven. Nog geen vijftig jaar oud is Leone Ginzburg, wanneer hij toetreedt tot die selecte groep mensen van wie het overleven van allen afhangt.

Op het moment dat Leone Ginzburg nee zegt, is voor universitair docenten sinds twee jaar en vier maanden de verplichting van kracht om een eed van trouw aan het fascisme af te leggen. Afgekondigd in augustus 1931, op advies van de minister van

¹ Antonio Scurati, *Il tempo migliore della nostra vita*, Milano, Bompiani, 2015, pp. 9-17. La redazione ringrazia la casa editrice e l'autore per averle cortesemente concesso il diritto di pubblicare la traduzione.

Nationaal Onderwijs, de filosoof Balbino Giuliano, werd deze verplichting in oktober van datzelfde jaar voor de eerste maal opgelegd en vervolgens in de zomer van 1933 uitgebreid naar de privatdocenten. Wie weigerde de eed af te leggen zou zijn leerstoel verliezen. Zonder pensioen, zonder enige vorm van schadeloosstelling, tot isolement veroordeeld. De formule van de eed luidde: 'Ik zweer trouw aan de Koning, aan zijn koninklijke opvolgers en aan het Fascistisch Regime, ik zweer het Statuut en de andere wetten van de Staat loyaal in acht te nemen, het beroep van lesgevende uit te oefenen en alle academische verplichtingen te vervullen met het oogmerk op te leiden tot arbeidzame, rechtgeaarde en het Vaderland en het Fascistisch Regime toegewijde burgers.'

In de achtentwintig maanden die de afkondiging van de fascistische wet scheiden van Ginzburgs weigering om zich eraan te onderwerpen, zijn er slechts dertien hoogleraren van staatsuniversiteiten die openlijk weigeren de eed af te leggen en daarmee leerstoel, pensioen en salaris verliezen. Dertien van de bijna dertienhonderd. Hun namen verdienen vermelding. Zij heten Ernesto Buonaiuti, Mario Carrara, Gaetano De Sanctis, Giorgio Errera, Giorgio Levi Della Vida, Fabio Luzzatto, Piero Martinetti, Bartolo Nigrisoli, Enrico Presutti, Francesco en Edoardo Ruffini, vader en zoon, Lionello Venturi en Vito Volterra. Drie van hen zijn Joods, vier doceren in Turijn, vier in Rome, één in Napels, slechts één aan de Universiteit van Milaan, Piero Martinetti, eveneens uit Piëmont. Onder hen niet één docent moderne geschiedenis of literatuur. Het zijn allen professoren van naam, mannen van middelbare of gevorderde leeftijd, met uitzondering van Edoardo Ruffini, veruit de jongste, net dertig geworden. In de loop van enkele maanden worden zij allen de laan uitgestuurd.

Op deze dertien na leggen alle anderen de eed af. Zelfs de uitgesproken antifascisten. Sommigen doen dit om de universiteit niet te beroven van onderwijs door vrije denkers, om 'op de barricade' te blijven. Ze buigen het hoofd maar ballen de vuisten. Ze volgen de lijn van de Communistische Partij en het advies van Benedetto Croce, de grote liberale filosoof, vaandeldrager van het intellectueel verzet tegen het regime, de enige Italiaan aan wie het fascisme openlijk anders denken toestaat: laat de universiteit niet in handen van de fascistenvallen, had hij geadviseerd.

Er zijn echter maar weinigen die zich voegen om nog door te strijden. De verpletterende meerderheid - dat móet gezegd - laat zich leiden door drijfveren die doorgaans tamelijk laaghartig zijn. Ze buigen het hoofd en dat is het. Ze leggen de eed af, tekenen en lopen mee in het gareel. Met een doop in lafheid betalen zij voor het behoud van hun positie binnen de intellectuele elite. Op de lijst van goedgekeurden, vanuit de luwte van hun leerstoel, plegen de zielenherders verraad. Voor bijna elk van hen geldt hetgeen Gioele Solari, vermaard rechtsfilosoof en aanbeden leermeester van talrijke antifascisten, na de oorlog, in 1949, over zichzelf zeggen zou: 'Ik had niet de moed, noch tot het voorbeeld, noch tot het offer.'

Binnen, in de beslotenheid van zijn werkkamer zegt Leone Ginzburg, zonder romantisch wapengekletter en zonder op te staan, 'nee' tegen het fascisme. Buiten, in de wandelgangen van de universiteit en van de wereld, komt het zegevierend geraas tot uitbarsting.

In datzelfde jaar 1934 wordt de openingsceremonie van het academisch jaar gewijzigd. Door het vervallen van de traditionele openingstoespraak valt het accent van de plechtigheid nu op een spectaculair nieuw element: de militaire parade van de jonge studenten die in fascistische groeperingen zijn opgenomen. Terwijl Ginzburg in zijn werkkamer 'nee' zegt, paraderen enkele meters verderop, op de binnenplaatsen van de universiteit, de jonge universitaire fascistenvan in zwarte hemden onder het tweeledige vaandel *libro e moschetto* (boek en musket). Rector magnificus Silvio Pivano grijpt de gelegenheid aan om in de *aula magna* een gedenksteen te onthullen

ter nagedachtenis aan de ‘Martelaars van de Fascistische Revolutie’. In steen uitgehouwen verbinden de voorspoed voorspellende woorden de vergane glorie aan de huidige en de huidige aan die van de toekomst: hier wordt ‘een eeuwenlang Romeins gehard volkskarakter’ opgeroepen, een ‘Tijdperk’ aangekondigd ‘dat zich geheel op de toekomst richt, het Fascistisch Tijdperk’. Aan de horizon van de wereld, in de drie dimensies van de tijd: niets dan fascisme.

De tekst was aangedragen door Cesare Maria De Vecchi, uit het viermanschap van de mars op Rome, eerste commandant van de fascistische militie, gouverneur en laatste kolonisator van het zogeheten Italiaans Somalië. De man was door de Letterenfaculteit aangesteld als privaattoecent geschiedenis van het Risorgimento en werd vervolgens benoemd tot minister van Nationaal Onderwijs. In deze hoedanigheid stuurde hij weldra het proces aan van de ‘fascistische ontginning der nationale cultuur’, zoals hij dit zelf formuleerde met de finesse van een commandant van bombardeurs. Aldus bracht hij een visie ten uitvoer die hem in 1933 ingegeven was tijdens een bezoek aan de immense bouwputten in het centrum van Rome, dat zwaar gehavend was door het ‘saneringsbeleid’ van het regime. Zo had hij ten aanzien van de universitaire wereld genoteerd: ‘ook hier zijn houweelsslagen nodig [...], in vers omgeploegde aarde moeten kanalen heropend worden, zodat alle wateren samenvloeien tot één grote stroom.’ De universiteit wordt vervolgens tot op de bodem drooggelegd en ontgonnen door De Vecchi, gehoorzaam als deze is aan Mussolini, die de universiteit geduid had als ‘de laatste vesting der vijanden van de Staat’ en bevolen had: ‘Het fascisme nog verder verbreiden, tot in de dode hoeken van het nationale leven!’

En juist in een van die dode hoeken, op hetzelfde moment dat Cesare Maria De Vecchi de universiteit met een rottende poel vergelijkt en het houweel ter hand neemt, neemt Leone Ginzburg de pen ter hand en antwoordt hem: nee. Op dat moment verlaat hij die kleine wereld bevolkt door fetisjisten van relikwieën en andere memorabilia, die een leerstoel Sanskriet verkiezen boven een van Engels, vanuit de illusie dat je overleven kunt door je eigen kuil te graven, je daarin te nestelen en je met de eigen zaken bezig te houden. Een kleine wereld, slaafs, laaghartig, maar niettemin trots, in de illusie verkerend dat men overleven kan zonder gevoel van eigenwaarde. Een wereld waarvan ook hij, wellicht, de doodsgeur reeds heeft opgesnoven.

Overigens hangt in datzelfde jaar 1934 de stank van de dood boven heel Europa. In Frankrijk trachten de fascistten van de *Action Française* ‘de coup van 6 februari’ te plegen, maar worden voor het regeringsgebouw dat zij in wilden nemen tegengehouden (zestien doden); in Spanje wordt de komende burgeroorlog, die op zijn beurt de wereldoorlog aankondigt, ingeluid door de Catalaanse en Baskische opstanden tegen de landbouwwet en de algemene stakingen in Madrid, Barcelona en Asturië, met in alle gevallen talrijke doden; in Oostenrijk wordt, nog steeds in februari, de sociaaldemocratische opstand onderdrukt door bondskanselier Dollfuss die hiermee zijn eigen ondergang bespoedigt (in juli wordt hij vermoord door de nazi’s die de inlijving bij Duitsland voorbereiden); in Duitsland wordt Hitler, die al aan het hoofd van de regering stond, bij de dood van Hindenburg ook staatshoofd. Vanaf dit moment is hij de *Führer*.

In Italië, waar het fascisme uitgevonden is, het fascisme waarvan de dreiging inmiddels heel Europa bestrijkt, glorieert de dictatuur die al tien jaar heerst en consolideert zij haar macht door met de verkiezingen van maart het eigen referendum voor te bereiden. Zo is de consensus rond Mussolini op weg naar zijn hoogtijdagen. Mussolini weet dat: ‘Het is afgelopen met het antifascisme’, verklaart hij. ‘Het zijn nog slechts individuele oprispingen, steeds sporadischer.’ Mussolini heeft gelijk (‘Mussolini heeft altijd gelijk’). Hij heeft gelijk, maar toch ook ongelijk. Terwijl

Mussolini die uitspraak doet, heeft Leone Ginzburg in zijn werkkamer van de vrije privaatschool die hij niet meer is, een van de genoemde oprispingen: 'Ik heb de wens dat aan mijn belangeloos onderwijs geen voorwaarden worden gesteld, tenzij van technische of wetenschappelijke aard. Dientengevolge ben ik niet geneigd de eed af te leggen.'

Mussolini heeft gelijk, omdat Ginzburg waarschijnlijk als laatste van de privaatscholen de zuivering zal ondergaan die volgt op zijn weigering de eed af te leggen. Ongelijk heeft de leider van de Italianen, omdat Leone, de laatste die 'nee' zegt, tevens de eerste is. De eerste van een nieuwe generatie. Anderen, zo zagen wij, gingen hem voor in de weigering maar waren, met uitzondering van Edoardo Ruffini, mannen van middelbare of gevorderde leeftijd. Mannen van grote verdienste maar vroegtijdig oud geworden, net als de oude liberale wereld die in de waan verkeerd had het fascisme te kunnen uitbannen door ermee rond één tafel te gaan zitten. Stervende soldaten die, vanuit verslagen toestand, ter aarde, nog een nobel gebaar weten te maken. Strijders die sneuvelen in een reeds verloren strijd.

Zo niet Leone Ginzburg. Hij is jong. Geboren in 1909 is hij nog een jongen wanneer Cesare Maria De Vecchi, de ontginning, de sloper, zij aan zij met Benito Mussolini op Rome marcheert, vastbesloten om de stad van haar kloppend hart te beroven. Zoals Giorgio Boatti schreef, heeft Leone Ginzburg door te weigeren de eed af te leggen een belofte gebroken en is hij een andere aangegaan. Zijn 'nee' blik niet terug maar vormt een begin, richt zich op de toekomst. Droog en afdoende als zijn weigering is, heeft deze niets meer weg van de slotrede van een overwonnen.

Zeker, vanuit het punt waar Leone Ginzburg zich op dat moment van het jaar 1934 bevindt – hij als Jood, antifascist, stateloze, in een Europa dat wordt platgewalst door de triomfmars van fascist, antisemieten, nationalist, van elke vlag – vanuit dat uitkijkpunt, zijn werkkamer, valt er werkelijk geen toekomst te bespeuren. Desondanks zegt Leone Ginzburg, die op dat moment geen enkel toekomstperspectief ziet, 'nee' tegen de dagen van het heden, dit naar de levensfilosofie van Aleksandr Blok, groot Russisch dichter uit die jaren. Ik mag graag denken dat Ginzburg de dichter Blok met liefde gelezen heeft, al wordt deze in Leones vele artikelen gewijd aan de Russische literatuur nooit bij name genoemd. Een dichter die op veertigjarige leeftijd van honger stierf tijdens de voedselschaarste van 1921, veracht en verstoten door diezelfde bolsjewistische soldaten wier revolutionaire mars in de sneeuw van een Sint-Petersburgse nacht hij nu juist bezongen had.

Men zegt dat het bieden van verzet vreugde geeft. Mensen die op het moment van beproeving verzet hebben geboden, lieten daarvan een getuigenis na aan ons allen; wij zijn een dergelijke confrontatie nooit aangegaan en we zullen die waarschijnlijk ook nooit aangaan. Die mensen beschreven dagen waarop iedere aardse hoop wegeeft, wanneer het lijkt dat fysieke pijn je ondermijnt en dat het leven oplost in die pijn. Dagen waarop vrienden ver weg zijn, wellicht hebben zij ons vergeten, wellicht verraden. Die mensen nu hebben ons door hun getuigenis getoond hoe zelfs in die dagen, juist in die dagen, het verzet tegen het kwaad, tegen de pijn, hun 'een innerlijke vreugde gaf, krachtig, stormachtig'.

Wie weet of Ginzburg bij het schrijven van zijn verzetsbrief vreugde voelde? Zal Leone, op het moment dat hij afstand deed van een glansrijke carrière, bij het verbreken van de prille belofte, vreugde hebben gevoeld? Ik zal mij niet aan speculatie wagen, mijzelf ook geen enkele introspectie toestaan en evenmin naar zijn gemoedstoestand gissen. Wij die het geluk hebben gehad geboren te worden op een welvarend en beschermd plekje van de wereld, wij weten niet wat je op een dergelijk moment ervaart en zullen dit waarschijnlijk nooit weten. Zo zullen we ook nooit weten waartoe de academische carrière van Leone Ginzburg zou hebben geleid als hij er die

ochtend geen afstand van had gedaan, of hoe zijn leven verder gelopen zou zijn als hij het die ochtend niet aan het lot had verpand.

Van Leone Ginzburgs academische leven, in de kiem gesmoord door dat eerste 'nee', weten we dat hij zijn collegereeks van maart 1933, zijn eerste, aan Poesjkin wijdde en dat hij die van het jaar daarop aan Herzen gewijd zou hebben. Poesjkin, de grootste Russische dichter aller tijden, in een duel gedood door een of andere dandy, aan zijn eind gekomen door kwaadsprekerij, overspel-roddel. Poesjkin die in eeuwige strijd verkeerde met de tsaar van Groot-Rusland, met wie hij desondanks een wederzijdse liefdevolle band onderhield. Poesjkin, de dichter, avonturier, duellist die, getrouw aan de Russische ziel, ten onder gaat in de geschiedenis maar niet in het leven. En dan Herzen, de aristocratische zoon van grootgrondbezitters, geboren in het familieverblijf te Moskou op 6 april 1812 enkele dagen voordat Napoleon de stad bezette en die, eenmaal volwassen, de banden met zijn vader verbreekt, afstand doet van land en privileges, een leven lang in vrijwillige ballingschap door Europa zwerft, anarchie en vrijheid van het volk predikt, financiële hulp biedt aan verschoppelingen, losgeslagenen, berooide revolutionairen met het geld dat zijn grootouders over de ruggen van hun lijfeigenen hadden verdiend, Herzen die, als na een odyssee aan nederlagen en bitterheid het einde daar is, de kracht vindt om met zijn laatste ademtocht het boek dat hij als nalatenschap schreef op te dragen aan zijn zoon, en aan de toekomst: 'Sasja, mijn vriend, aan jou draag ik dit boek op omdat het wellicht het beste is dat ik ooit geschreven heb en ik zo iets moois waarschijnlijk nooit meer schrijven zal. Wij bouwen niets op, wij breken af. Wij onthullen niets, wij verbreiden slechts de oude leugen. De mens van nu, treurige *pontifex maximus*, beperkt zich tot het slaan van een brug; een ander zal die overgaan, een onbekende, de mens van de toekomst. Wellicht zul jij hem zien... Blijf niet achter op de *oude oever*.'

Wij weten niet wat Leone Ginzburg over Herzen zou hebben onderwezen in de colleges die hij nooit gegeven heeft, of hij de woorden die Herzen tot zijn zoon richtte zou hebben besproken. Uit een brief van Ginzburg aan zijn moeder komen wij te weten dat hij de raakpunten tussen de Russische revolutionair en de mannen van het Italiaanse Risorgimento wilde behandelen. Uit zijn artikelen over Garibaldi en Herzen maken wij op dat Ginzburg vooral hechtte aan de bitterheid van de Russische balling, gedesillusioneerd als deze was door een halve eeuw aan revolutie en verraad. Daar is alles mee gezegd. Geen enkele andere veronderstelling kan tot uitdrukking brengen wat had kunnen zijn maar niet is geweest. Met zekerheid weten we echter dat Ginzburg de studenten van de Universiteit van Turijn verteld heeft over Poesjkin, maar dit over Herzen niet heeft kunnen doen. Wij hebben slechts kennis van hetgeen hij gedaan heeft en van hetgeen hij noodgedwongen naliet. Meer is ons niet gegeven te weten. Toch weten wij wel dat Ginzburg, net als Poesjkin, ten onder zou gaan in de geschiedenis maar niet in het leven en dat hij, net als Herzen, een brug zou slaan naar ons, om vervolgens ook zelf achter te blijven, op de oude oever.